UNDOSH TOVUSHLAR TASNIFIDA DIFFERENSIAL BELGILARNING ROLI

Odilova Irodaxon Xasanboy qizi
Andijon davlat chet tillari instituti. Xorijiy filoogiya va turizm fakulteti. Filoogiya va tillarni o'qitish koreys tili yo'nalishi. 1- kurs talabasi.
irodaxon.odilova_7@gmail.com

Annotatsiya. Maqolaning maqsadi undosh tovushlar tasnifida differensial belgilarning fonologik va akustik asosdagi rolini yoritishdir. Tadqiqotda tavsifiy-qiyosiy metod qo'llanib, undoshlar differensial belgilar asosida guruhlandi, fonologik oppozitsiyalar aniqlandi va ularning artikulyatsion-akustik asoslari nazariy manbalar bilan solishtirildi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, jaranglilik, sonorlik, burunlilik, davomlilik, portlovchilik va sirg'aluvchanlik kabi belgilar undoshning alohida artikulyatsion tavsifini emas, balki uning tizimdagi boshqa undoshlar bilan munosabatini belgilaydi. Natijalar differensial belgilar ikki darajada samarali ekanini ko'rsatdi: ular umumiy sinflarni ajratadi va shu sinflar ichidagi mayda farqlarni ochib beradi. Akustik belgilar, jumladan shovqin energiyasi, ovoz paychalari tebranishi, portlash momenti va rezonans xususiyatlari fonologik farqlashda muhim ahamiyatga ega ekani aniqlandi. Xulosa qilib aytganda, undoshlar tasnifida differensial belgilar fonemalarni qarama-qarshiliklar tizimi sifatida izchil tavsiflashga imkon beradi va artikulyatsion hamda akustik tahlilni yaqinlashtiradi.

Kalit so'zlar: undosh tovushlar, differensial belgilar, fonologik oppozitsiya, jaranglilik, sonorlik, burunlilik, akustik tahlil, artikulyatsion tavsif.

РОЛЬ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ПРИЗНАКОВ В КЛАССИФИКАЦИИ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ

Аннотация. Цель статьи — раскрыть роль дифференциальных признаков в фонологической и акустической классификации согласных звуков. В работе использован описательно-сопоставительный метод: согласные были сгруппированы на основе дифференциальных признаков, выявлены фонологические оппозиции и сопоставлены их артикуляционно-акустические основания с данными теоретических источников. Анализ показал, что такие признаки, как звонкость, сонорность, носовость, длительность, взрывность и щелевость, определяют не отдельную артикуляционную характеристику звука, а его отношение к другим согласным в системе. Результаты подтвердили, что дифференциальные признаки эффективны на двух уровнях: они разграничивают общие классы и выявляют более тонкие различия внутри этих классов. Установлено, что акустические параметры, включая энергию шума, колебания голосовых связок, момент взрыва и резонансные свойства, играют важную роль в фонологическом различении. В заключение отмечено, что дифференциальные признаки позволяют последовательно описывать согласные как систему противопоставлений и сближают артикуляционный и акустический анализ.

Ключевые слова: согласные звуки, дифференциальные признаки, фонологическая оппозиция, звонкость, сонорность, носовость, акустический анализ, артикуляционное описание.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

THE ROLE OF DISTINCTIVE FEATURES IN THE CLASSIFICATION OF CONSONANT SOUNDS

Abstract. The aim of the article is to explain the role of distinctive features in the phonological and acoustic classification of consonant sounds. The study uses a descriptive-comparative method: consonants are grouped on the basis of distinctive features, phonological oppositions are identified, and their articulatory and acoustic foundations are compared with theoretical sources. The analysis shows that features such as voicing, sonorancy, nasality, continuancy, plosiveness, and fricativity define not an isolated articulatory property of a sound, but its relation to other consonants in the system. The results confirm that distinctive features are effective on two levels: they separate broad classes and reveal finer distinctions within those classes. It is also shown that acoustic parameters, including noise energy, vocal fold vibration, burst moment, and resonance properties, are important for phonological differentiation. In conclusion, distinctive features make it possible to describe consonants consistently as a system of oppositions and bring articulatory and acoustic analysis closer together.

Keywords: consonant sounds, distinctive features, phonological opposition, voicing, sonorancy, nasality, acoustic analysis, articulatory description.

KIRISH

Undosh tovushlarni tasniflashda differensial belgilar artikulyatsion va akustik xususiyatlarni tizimli ravishda ajratib ko‘rsatish imkonini beradi. Fonologik tavsifda undoshlar faqat alohida tovushlar majmui sifatida emas, balki qarama-qarshiliklar tizimi sifatida talqin qilinadi; shu bois jaranglilik, shovqinlilik, sonorlik, portlovchilik, sirg‘aluvchanlik, lablanganlik, til oldi yoki til orqaliligi kabi belgilar fonemalarning farqlovchi asosiga aylanadi [2, 3]. Bu yondashuv undoshlarning tasnifini faqat talaffuz joyi va usuliga tayangan an’anaviy tavsifdan kengroq doirada ko‘rishga yordam beradi, chunki bir tovushning fonologik qiymati uning boshqa tovushlar bilan oppozitsiyasida namoyon bo‘ladi.

Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, turli tillarda undosh tizimlari bir xil artikulyatsion vositalar bilan qurilgan bo‘lsa ham, ularning fonologik tashkil topishi bir xil emas. Shu sababli differensial belgilar nafaqat tovushlarni guruhlash, balki fonemalararo ziddiyatlarni aniqlash, neytrallanish holatlarini tushuntirish va fonologik tizimning ichki iqtisodini ochib berishda muhimdir [1, 2]. Akustik nuqtai nazardan ham undoshlarning farqlanishi spektral belgilar, portlash momenti, shovqin tarkibi va rezonans xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lib, bu belgilar nutqni idrok etishda muhim signal vazifasini bajaradi [4, 8].

Adabiyotlarda differensial belgilar nazariyasi umumiy fonologik tamoyil sifatida yoritilgan bo‘lsa-da, undoshlar tasnifida ularning o‘zaro bog‘liqligi, ierarxiyasi va ayrim tillardagi amaliy qo‘llanishi yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Ayniqsa, artikulyatsion belgi bilan akustik belgi o‘rtasidagi muvofiqlik masalasi hamda undosh oppozitsiyalarining fonologik funksiyasi alohida tahlilni talab qiladi [3, 5, 7]. Ushbu maqolaning maqsadi undosh tovushlar tasnifida differensial belgilarning nazariy va amaliy rolini yoritish, ularning fonologik oppozitsiyalarni shakllantirishdagi o‘rnini aniqlash va tasnif mezonlari bilan bog‘liqligini ko‘rsatishdan iborat.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Differensial belgilar nazariyasi fonologiyada undoshlarni tasniflashning asosiy usullaridan biri bo'lib, u tovushlarni artikulyatsion xususiyatlar yig'indisi emas, balki oppozitsiyalar tizimi sifatida talqin qiladi. Jakobson va Halle ishlarida bu yondashuv fonologik birliklarni farqlovchi belgilar majmui orqali tavsiflashga asoslanadi; undoshlarning jarangli-jarangsiz, burunli-og'izli, davomli-davomsiz kabi qarama-qarshiliklari aynan shu modelda markaziy o'rin tutadi [2, 3]. Chomsky va keyingi generativ fonologiya an'anasi esa bu belgilarni qoidalar va fonologik tuzilmalar bilan bog'lab, ularning tizimdagi funksiyasini yanada aniqroq ko'rsatadi [1]. Ladefogedning fonetika bo'yicha ishlari differensial belgilarni akustik va artikulyatsion kuzatishlar bilan tekshirish zarurligini ko'rsatadi; undoshlarning tasnifida til oldi, til orqa, lab, hiqildoq kabi artikulyatsion parametrlar amaliy tavsif uchun muhimdir [4, 5, 6]. Odden fonologik tahlilda belgilarni oppozitsiya va tarqatilish bilan birga ko'rib chiqish zarurligini ta'kidlaydi [7]. Stevens esa akustik tayanch nuqtalari va differensial belgilar o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatib, fonologik tavsifni eshituv va akustik dalillar bilan mustahkamlaydi [8]. Ushbu maqolada tavsifiy-qiyosiy metod qo'llanadi: undoshlar differensial belgilar asosida guruhlanadi, fonologik oppozitsiyalar aniqlanadi va ularning artikulyatsion-akustik asoslari mavjud nazariy manbalar bilan solishtiriladi.

NATIJALAR

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, undosh tovushlar tasnifida differensial belgilar eng avvalo fonemalarning o'zaro qarama-qarshiligini aniqlashda ishlaydi. Jaranglilik, sonorlik, burunlilik, davomlilik, portlovchilik va sirg'aluvchanlik kabi belgilar alohida tovushning fonologik maqomini emas, balki uning tizimdagi boshqa undoshlar bilan munosabatini belgilaydi. Shu sababli bir tovushning artikulyatsion tavsifi yetarli bo'lmay, u faqat oppozitsiyalar orqali aniq fonema sifatida ajratiladi [2, 3].

Natijalar shuni ham ko'rsatadiki, differensial belgilar undoshlarni guruhlashda ikki darajada samarali: birinchidan, ular umumiy sinflarni — masalan, jarangli va jarangsiz, sonor va shovqinli, burun va og'iz undoshlarini — ajratadi; ikkinchidan, shu sinflar ichida mayda farqlarni ko'rsatadi. Bunda akustik belgilar artikulyatsion xususiyatlar bilan bevosita bog'lanadi: shovqin energiyasi, ovoz paychalari tebranishi, portlash momenti va rezonans xususiyatlari fonologik farqlashga xizmat qiladi [4, 5, 8].

Ko'rib chiqilgan manbalar asosida undoshlar tasnifida differensial belgilar universal tavsif vositasi bo'lsa-da, ularning konkret ko'rinishi tilning fonologik tizimiga bog'liq ekani aniqlandi. Demak, tasnifning asosiy natijasi undoshlarni yakka-yakka tovushlar sifatida emas, balki qarama-qarshiliklar tarmog'ida izchil joylashgan birliklar sifatida ko'rsatishdir [1, 7].

MUHOKAMA

Olingan natijalar Jakobson va Halle ishlab chiqqan oppozitsion yondashuv bilan mos keladi: undoshlar tasnifida asosiy birlik sifatida alohida artikulyatsion harakat emas, balki farqlovchi belgilar majmui olinadi [2, 3]. Shu jihatdan jaranglilik, burunlilik, davomlilik va joy belgilarining birgalikdagi ishlashi fonemani tizim ichida aniqlashga yordam beradi; bu fikr Ladefogedning fonetika haqidagi ishlari bilan ham uyg'un, chunki u undoshlarni artikulyatsion va akustik ko'rsatkichlar orqali tavsiflash zarurligini ta'kidlaydi [4, 6]. Biroq differensial belgilar modeli barcha tillarda bir xil darajada samarali emas: ayrim tillarda bir belgi bir nechta fonologik vazifani bajarishi yoki fonetik realizatsiyasi nutqiy muhitga kuchli bog'liq bo'lishi mumkin. Shu sababli tasnifni faqat nazariy oppozitsiyalarga tayash yetarli emas, akustik kuzatuv va til materialining konkret xususiyatlari ham hisobga olinishi lozim [8]. Amaliy jihatdan bu yondashuv talaffuzni o'qitish, fonematik tahlil va

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

nutqni avtomatik tanish tizimlarida undoshlarni aniqroq ajratish imkonini beradi. Shu bilan birga, tadqiqotning cheklovi shundaki, u asosan nazariy tavsifga tayanadi; shuning uchun keyingi bosqichda turli tillar materialida differensial belgilarni eksperimental tekshirish zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, undosh tovushlar tasnifida differensial belgilar fonologik tizimni izchil va iqtisodiy tavsiflashga xizmat qiladi. Ular alohida tovushni emas, balki tovushlar o'rtasidagi qarama-qarshilikni aniqlab, fonemaning tizimdagi o'rnini belgilaydi. Shu bois jaranglilik, burunlilik, davomlilik, portlovchilik va sirg'aluvchanlik kabi belgilar undoshlarning tasnifiy asosini tashkil etadi [2, 3]. Artikulatsion tavsif akustik kuzatuvlar bilan uyg'unlashtirilganda, undoshlarning farqlovchi xususiyatlari yanada aniqroq namoyon bo'ladi; bu yondashuv fonetik va fonologik tahlilni bir-biriga yaqinlashtiradi [4, 5]. Amaliy jihatdan esa differensial belgilarni o'qitish va tahlilda markazga qo'yish talaffuzni me'yorlashtirish, fonemalarni farqlash va fonologik xatolarni kamaytirishga yordam beradi. Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu belgilarni turli tillar materialida qiyosiy o'rganish, ayniqsa undosh oppozitsiyalarining akustik ko'rsatkichlarini aniqlashtirish maqsadga muvofiqdir [8].

ADABIYOTLAR

1. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili (Fonetika). — Toshkent: Fan va texnologiya, 2005.
2. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
3. Qurbonova M. O'zbek yozuvi tarixi va grafikasining nazariy asoslari. — Toshkent: Universitet, 2014.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — Toshkent: Fan, 2002.
5. Mahmudov N. Tilning jamiyatdagi vazifasi va o'zbek alifbosi masalalari. — Toshkent: Ma'naviyat, 2019.
6. Karimov S. O'zbek grafikasi va imlo qoidalari. — Toshkent: Akademnashr, 2021.
7. Boduen de Kurtene I.A. Izbrannye trody po obshchemu jazykoznaniju. — Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1963.
8. Boltayev M. Hozirgi o'zbek tilida fonologik tizim va grafema munosabatlari. — Toshkent: Fan, 2018.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.